

<https://doi.org/10.53656/his2025-6-1-rus>

*Documentary Heritage*  
*Документално богатство*

## НЕИЗВЕСТНИ МЕМОАРИ НА ЕКЗАРХ СТЕФАН I БЪЛГАРСКИ: МЕЖДУ ЛИЧНАТА ПАМЕТ И ИСТОРИЧЕСКАТА МИСИЯ

Доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева,  
инж. Георги Мъндев,  
Илиана Жекова

*Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

**Резюме.** Статията представя и анализира в извороведски аспект новооткрити мемоари на екзарх Стефан I Български (1878 – 1957), озаглавени „Бегли спомени и впечатления от някои посещения на държавите в Северна Европа“. Текстът обединява автобиографични сведения, духовни размишления и дипломатически наблюдения, извлечени от пътувания и мисии в редица европейски страни. Разказът преплита личната съдба на автора с ключови обществени и църковни трансформации в България през първата половина на XX в. Особено внимание е отделено на впечатленията от Финландия, Швеция, Дания, Норвегия, Холандия (дн. Нидерландия), Белгия, Великобритания и Швейцария, представени като примери за утвърдена демократична култура, социална справедливост и религиозен морал. Чрез сравнителен анализ духовникът противопоставя „цивилизования Север“ на „балканския хаос“, формулирайки ценностни ориентири за обществено и духовно обновление. Мемоарите се отличават с многопластова структура, съчетаваща документална достоверност, културно-историческа перспектива и философска дълбочина, като предлагат оригинален поглед към международните църковни и културни взаимодействия на България през разглеждания период.

**Ключови думи:** Екзарх Стефан I Български; мемоари; история на Българската православна църква; църковна дипломатия; Северна Европа; икуменическо движение

През настоящата 2025 г. се навършват 80 години от интронизацията на екзарх Стефан I Български (1878 – 1957). Този факт е основателен повод да се обърнем отново към неговата личност, дело и архивно наследство. Едва ли е случайност, че именно през тази година се появиха неизвестни досега мемоари, оставени от него<sup>1</sup>. Те са открити и съхранени благодарение на целенасочен

ните усилия на инж. Георги Мъндев – акт, който сам по себе си заслужава внимание в контекста на съдбата на документалното наследство на духовника.

Но кой всъщност е екзарх Стефан I Български – тази едновременно позната и непозната фигура, която продължава да провокира и удивлява изследователите дори и днес, 147 години след неговото рождение и 68 години след кончината му?

Стоян Попгеоргиев Шоков (светското име на бъдещия екзарх) е роден на 7 септември 1878 г. в с. Широка лъка. Първоначалното си образование получава в родното село, а през 1893 г. постъпва в Богословското училище в Самоков. В периода 1898 – 1900 г. учителства в с. Солища (разположено на 4 км от с. Широка лъка). Между 1900 и 1904 г. е студент в Киевската духовна академия, а до 1907 г. отново работи като учител в Пловдивската мъжка гимназия. По-късно е командирован като преподавател в Цариградската духовна семинария. На 16 октомври 1910 г. приема монашество под името Стефан, а от 1911 г. става личен секретар на екзарх Йосиф. След Балканските войни се завръща в София и е назначен за протосингел на Светия синод. В периода 1915 – 1919 г. специализира в Швейцария, където защитава докторска степен по философия и литература. На 20 април 1922 г. е избран за Софийски митрополит, а на 21 януари 1945 г. – за екзарх Български. Неговото управление обаче продължава кратко – на 6 септември 1948 г. е принуден да подаде оставка като глава на Българската православна църква. Следва период на фактическа изолация, когато е въдворен в с. Баня, Карловско, където завършва земния си път на 14 май 1957 г.

Така в ретроспективен план изглежда краткият хронологичен контур на житейския му път – добре познат на специалистите, но тук представен единствено като въвеждаща рамка и основа за по-нататъшния анализ и интерпретация.

Неслучайно екзарх Стефан I Български е обект на активен изследователски интерес, резултат от който са множеството документални издания<sup>2</sup> (Stefan 1942; Minev 1998; Lyubenova et al. 2003; Pendzhekova-Hristeva and Cheshemdzhiev 2015; Darzhavna sigurnost i veroizpovedaniyata 2017; Preshlenova 2023) и научни изследвания<sup>3</sup> (Lazov 1947; Barev 1986; Ivanov 2004; Pendzhekova 2007; Pendzhekova-Hristeva 2011; Pendzhekova-Hristeva 2015; Nikolchev 2015), посветени на него. И това е напълно закономерно, защото личност от подобен ранг предполага непрекъснато търсене и преосмисляне. За щастие, това търсене и днес продължава да ни изненадва с нови находки от неговата мисловна съкровищница, които разширяват познанията ни за епохата и за самия него.

Пророческите думи на Михаил Булгаков – *ръкописите не горят*, изречени в неговия емблематичен роман *Майсторът и Маргарита*, в пълна степен могат да бъдат отнесени към съдбата на документалното и книжовното наследство на последния български екзарх – Стефан I. То оставя дълбока духов-

на дия, която и днес ни подтиква да търсим отвъд написаното и отвъд вече известното.

### **Извороведски уточнения: автентичност и историческа рамка на мемоарите на екзарх Стефан I Български**

Както е добре известно, всеки ръкопис има своя история и съдба, намирайки пътя към своите откриватели, а впоследствие – към изследователите и читателите. Повествованието определя живота му след неговото написване, защото придобива самостоятелно съществуване, а откривателят и пазителят му оформят по-нататъшната му съдба. По този начин той придобива не само съдържателна, но и биографична стойност, която формира неговата „втора история“ – тази на неговото възприемане и интерпретация.

Такъв е случаят с досега непознатите мемоари на екзарх Стефан I Български, които са обект на настоящото изследване, целящо представянето им в извороведски аспект. Написаното от него не се изчерпва с характера на лични записки, а представлява значим исторически извор, който отваря нови перспективи за изследване на биографията му, за оценка на неговата роля в църковния и обществен живот на България, както и за по-задълбочено разбиране на духовните и социалните процеси през първата половина на XX век.

Откриването на този ценен исторически извор, както бе посочено по-горе, се дължи на инж. Георги Мъндев, който предотвратява унищожаването му и го изважда от забрава. За обстоятелствата около откритието той споделя с дълбока емоция и размисъл: *[...] Странна е човешката съдба – понякога ти дава в ръцете нещо голямо, понякога ти отнема. За мен лично откриването както на този ръкопис, така и на други документи на екзарх Стефан бе знак от съдбата. Бяха тръгнали по пътя към забвението – точно на ръба на пълното им изчезване в кофата за боклук... и в този миг осъзнах, че съдбата ми дава уникален шанс да ги спася и да им дам нов живот, като ги съхраним и популяризирам. Това не беше просто стечение на обстоятелствата, а дълг пред паметта на този човек, пред историята и бъдещето. Документите носеха духа на един велик българин, мъдър пастир и родолюбец, когото някои наричаха старец, но в чийто образ аз виждах образа на духовен гигант, човек, който на всички нападки отговаряше с думите: „Аз не съм никакъв „фил“, освен българофил и човекофил“. Четейки неговите бележки, усещах как ред по ред оживява любовта му към Родината, почитта му към човека и неговата непримиримост към неправдата. Спасяването на тези страници за мен беше мисия, защото те съдържат не просто спомени, а завет за идните поколения[...]\*.*

Тези думи най-добре пресъздават драматичните обстоятелства, при които мемоарите са били спасени и съхранени, както и значението им като ав-

---

\* Откъс от разказа на инж. Г. Мъндев за откриването на ръкописа.

тентични носители на историческа памет. Така те надхвърлят ролята си на фактологични свидетелства за миналото, превръщайки се в ценен ключ за разбирането на личността и духовното наследство на един от най-значимите български църковни водачи на XX век.

Подготовката на настоящата публикация стана възможна благодарение на съдействието на Илиана Жекова – сродница на екзарха и носител на авторските права, която предостави разрешение материалът да бъде представен пред по-широка аудитория. Това сътрудничество има ключово значение за опазването и популяризирането на духовното наследство на екзарх Стефан и открива перспективи за бъдещи документални издания на неговите ръкописи и кореспонденция, които все още не са включени в научно обращение.

В името на паметта за личности от подобен ранг, обстоятелствата често срещат хората, които притежават необходимите познания, ангажираност и усещане за мисия. Всеки от тях допринася за извеждането на ръкописа на бял свят, превръщайки се в част от новия му живот и история – история, която продължава да се пише чрез усилията на съвременните изследователи, пазители и читатели. Именно благодарение на тези колективни усилия текстът на духовника за първи път се представя в научен контекст.

В конкретния случай става дума за машинопис, озаглавен *Бегли спомени и впечатления от някои посещения на държавите в Северна Европа: Финландия, Дания, Англия, Швеция, Холандия, Норвегия, Белгия и пр...*,<sup>4</sup> с обем от 77 машинописни страници и ръкописни добавки. В горния ляв ъгъл на първата страница е поставен автографът на автора, който служи като надежден външен атрибутивен белег (виж приложение №1). Наличието му има съществено значение от извороведска гледна точка, тъй като осигурява висока степен на сигурност при установяването на авторството. Подписът представлява пряк индикатор за автентичност и в случая позволява категоричното определяне на екзарх Стефан I Български като автор. Към това се прибавя и потвърждение чрез приложения херменевтичен подход към текста, потвърждаващ, че съдържанието му включва характерни езикови особености, автобиографични данни и факти, които съответстват на добре познатите биографични сведения за екзарха. Специфичният стил на изразяване, ретроспективните оценки, както и личните наблюдения от посещенията му в Северна Европа, отразяват индивидуалната му мисловна нагласа и светоглед. Всички тези елементи в съвкупност засилват автентичността и категорично потвърждават атрибуцията.

Датировката е извършена въз основа на косвени сведения, съдържащи се в самия текст. Авторът отбелязва: *[...] Ето ме сега не само възрастен човек, не само човек в напреднала възраст (имам ги 74-те години) [...]*<sup>5</sup>. Тази поправка позволява да се определи времеви интервал на създаването на ръкописа – не по-рано от 7 септември 1952 г. и не по-късно от 6 септември 1953 г.,

т.е. периодът между 74-тата и 75-ата годишнина на автора. Подобни данни, макар и индиректни, са особено важни при отсъствие на конкретна датировка. Въпреки че тя остава приблизителна – характеристика, типична за мемоарните извори, при които често липсва пряка дата на написване, обединяването в методологически план на вътрешни (текстови) и външни (биографични) критерии осигурява относително висока степен на достоверност на датировката. Значението ѝ надхвърля чисто техническото установяване на времевите рамки и поставя текста в контекста на последния период от живота на екзарх Стефан. Това обстоятелство влияе върху интерпретацията на съдържанието, като обяснява ретроспективния и обобщаващ характер на спомените, както и присъщата им интонация на лична и духовна изповед, съчетана с дистанция и опит за осмисляне и задълбочен анализ.

Локализацията също се определя по косвен път и кореспондира с установените биографични факти за принудителното пребиваване на екзарх Стефан след неговата оставка през 1948 г. Той е въдворен в с. Баня, Карловско, където прекарва последните години от живота до смъртта си през 1957 г. Този факт е от съществено значение за извороведския анализ, тъй като пространствената констелация поставя ръкописа в конкретна историческа и социална среда, а именно – заточение и изолация, които неминуемо оказват влияние върху съдържанието и тоналността му. Контекстът на заточението придава на *Беглите спомени* характер на лична и духовна изповед, наситена с ретроспективност, оценъчност и дълбока рефлексия. Ограничеността на социалните контакти и принудителното отдалечаване от активния църковен и обществен живот обуславят стремежа към писмена равностметка, към възстановяване на значими събития и личности от миналото. Това обяснява и наличието на обобщения, аналитични наблюдения и своеобразен диалог на автора със самия себе си. Следователно локализацията се оказва и важен интерпретативен ключ към разбирането на съдържанието, защото тя разкрива психологическата и духовната рамка на неговото създаване, превръщайки го не само в исторически, но и в автобиографичен и културен документ с особена стойност.

С оглед на съдържанието, структурата и самоназванието в заглавието, разглежданият текст безспорно принадлежи към жанра на мемоаристиката. Употребеното от автора определение *Бегли спомени и впечатления...* насочва към субективната природа на изложението, както и към отказ от претенции за изчерпателност и обективна хронология. Тази авторова референция служи като вътрешен индикатор за жанровата рамка и предполага съзнателно самоограничаване до лично възприетото и съхраненото в паметта, както и самият той отбелязва: [...] *в записаните страници на паметта си* [...] <sup>6</sup>.

*Беглите спомени...* на екзарх Стефан I Български се вписват органично в традицията на българската църковна мемоаристика, развивала се през XX век – време на изпитания и трансформации за Българската православна църква:

двете световни войни, възстановяването на патриаршията и засиления натиск от страна на тоталитарната държава след 1944 г.

Подобно на други висши духовници, екзарх Стефан оставя текст, в който личната памет се преплита с институционалната история на Църквата. В това отношение неговите спомени се доближават до различни свидетелства, както и до някои дневници и писма на духовници от същия период. Общото между тях са рефлексивният характер и писането със съзнание за дълг към историята, Бога и народа.

Онова, което отличава текста на екзарх Стефан, е отчетливата междуправна перспектива. Повествованието отразява участието му в междуправославните и междухристиянските контакти, както и наблюденията му върху духовната култура и социалния живот в редица европейски страни. По този начин написаното надхвърля рамките на личния разказ и се превръща в самобитен източник за изучаване на църковната дипломация, както и за възприятията на българския духовен елит за Западна и Северна Европа през първата половина на XX век.

В извороведски план, спомените впечатляват с богословска зрялост и език, който съчетава мисловна яснота и архипастирска мъдрост. Те носят отпечатъка на дълбока саморефлексия, характерна за духовник, осмислящ своя път в уединение. Неслучайно именно в периода на заточение се поражда този текст – късна изповед и свидетелство, което днес допълва духовния портрет на една от най-значимите фигури в историята на Българската православна църква.

Текстът на екзарх Стефан I Български придобива стойност не само като биографичен и културно-исторически извор, но и като рефлексивен документ на една личност, поставена в гранична ситуация между минало величие и настояща изолация – състояние, което придава допълнителна дълбочина на възприемането му.

От извороведска гледна точка спомените представляват особен тип исторически извор, при който границата между факт и интерпретация, между преживяно и преработено в ретроспекция е силно динамична. Такива текстове са продукт на селективна памет, на лична преценка и на конкретна историческа ситуация, в която се осъществява самото писане.

В случая с творбата на екзарх Стефан I жанровата специфика се проявява в няколко аспекта:

- текстът служи като свидетелство за съдбата на собственото му документално наследство, което усложнява неговия характер, поставяйки го в граничната зона между документ и повествование, между спомен и акт на самоидентификация;
- повествованието включва автобиографични компоненти, отразяващи житейската траектория на автора в контекста на значимите обществени и църковни трансформации;

– ръкописът съдържа дипломатически, религиозни и културно-исторически наблюдения върху страни от Северна Европа, разгледани през личната перспектива на духовник и обществен деец с висока международна ангажираност.

При използването на подобен извор е необходимо да се прилагат критически извороведски методи, отчитащи неговата субективна природа, ретроспективност и евентуални опити за автолегитимация или самозащита. Особено значение имат въпросите за автентичността, целостта и контекста на създаване на ръкописа, които вече бяха разгледани по отношение на атрибуцията, датировката и локализацията.

### **Памет отвъд загубата: спомените на екзарх Стефан като документ, метадокумент и духовно послание към бъдещето**

В съдържателно отношение спомените на екзарх Стефан представляват сложна амалгама от лични преживявания, духовно-философски размишления и коментари върху актуални църковни и обществени събития. Съдържанието им се отличава с ясно заявена мотивация за създаването им, която е не само ретроспективна или саморефлексивна, но има и характер на духовно завещание и послание към бъдещите поколения. Макар и писани в условията на изолация и заточение, тези бележки придобиват статут на документ, насочен не само към съхранение на паметта, но и към морално преосмисляне на българската историческа траектория. Авторът експлицитно формулира своята цел: *[...] моята цел е скромна. Но строго определена чрез тия си редове – възпоменателни бележки да извикам; братя българи, пазете светостта и висотата на семейното ни огнище! [...]*<sup>7</sup>.

Този апел към съхранение на патриархалния бит и семейните традиции надхвърля рамките на индивидуалната памет. Екзарх Стефан възприема написаното като форма на духовна и културна съпротива срещу съвременни за него процеси на разпад: морална незаинтересованост, историческа амнезия и обществена фрагментация. За него забравата на нравствените и културните устои е не просто загуба на миналото, а отстъпление от историческата мисия на народа: *[...] всяко равнодушие или немарливост, всяко игнориране, незачитане или отричане, дори и преследване на патриархалния ни бит... води към катастрофи [...]*<sup>8</sup>.

В този смисъл, написаното е израз на лична и колективна идентичност, в които самоидентификацията на автора се преплита със съдбата на неговия народ. Съзнанието, че *тези редове* могат да попаднат в ръцете на бъдещи читатели, е придружено от силно изразено желание да бъде съхранена истината и придадена ценностната рамка на българския възход и духовен идеал: *[...] те са писани от любов към истината, вдъхновявана от любовта ми към народа и Родината ни [...]*<sup>9</sup>.



Този откровен патриотичен порив не е нито реторичен жест, нито църковна проповед. Той е лична реакция на историческа и морална тревога, породена от разрушителните събития на епохата – войни, политически преврати, национални катастрофи, както и буквалното унищожение на паметта – чрез загубата на архива му при бомбардировките: *[...] макар и конспективно не се спираме върху нея [дипломатическата кореспонденция]... след изгарянето на кореспонденцията ни и скромните ни мемоарни бележки... мъчно ни е да ги възпроизведем [...]*<sup>10</sup>.

Тук личният глас придобива допълнителна извороведска стойност: спомените са не само документ, но и рефлексия върху загубата на документалност. Те заместват отсъстващите източници, компенсират липсата на унищожената кореспонденция и архив, като придават нов живот на изгубената историческа тъкан чрез възстановената лична памет.

Още по-интересен е сравнителният акцент върху северните народи като модел за подражание: *[...] Моите спомени, извиращи от моите впечатления, имат една цел: да преустроим живота си като... възприемем методите и средствата на северните народи и държави [...]*<sup>11</sup>.

Тук мемоарите се утвърждават не само като памет за миналото, но и като лелеян блян за бъдещето. Те предлагат културна и духовна алтернатива, вдъхновена от етоса на Финландия, Швеция, Дания и други страни, които според автора съчетават просвета, законност, религиозна нравственост и социална справедливост – примери, които липсват в съвременния нему български обществен живот.

Трябва да се подчертае, че в текста не откриваме хронологичен или фактографски ред в тесния смисъл. Авторът сам посочва това, говорейки за *бегло написани редове, верига от спомени*. Това придава на текста фрагментарен, есеистичен и духовно-рефлексивен характер.

Този сложен текстов пласт разкрива изключителната значимост, която авторът придава на писането като форма на съпротива срещу забравата, а спомените като акт на самопознание и национално възпоменание. В основата на това усилие лежи не само стремежът към опазване на личната памет, но и дълбока отговорност към колективната памет на народа, държавата и църквата.

На няколко места екзарх Стефан обосновава нуждата от написването на тези *няколко страници* с драматичната загуба на своята лична библиотека, архив и ръкописи при бомбардировките над София през 1944 г.: *[...] Големият ми документиран ръкопис върху тая ми скромна, но активна дейност, уви, загина при бомбардировката на София – 1944, когато изгоря библиотеката ми и съхраняваните при нея ръкописи, паметни бележки и цялата ми лична архива [...]*<sup>12</sup>.

Това признание трансформира настоящите мемоари в текст заместител. Те се превръщат в отломък от една по-цялостна картина, в опит за възстановява-



не на ценната информация от унищожения архив. Загубата не е само физическа или интелектуална, но и екзистенциална и оставя траен отпечатък върху волята и творческия импулс на автора: [...] *Тая огромна загуба, непоправима и непрежалима, много ме сломи и пресуши охотата ми за работа, а най-много за възстановяване на безвъзвратно загубеното* [...] <sup>13</sup>.

Писането, по този начин, се явява акт на съпротива срещу заличаването на паметта и идентичността, и последно усилие за спасение на истини, останали живи в съзнанието на техния носител. Тези истини, макар *нищожни* в сравнение с изгубените документи, имат висока стойност, защото произлизат от непосредственото участие на автора в събитията и процесите на своето време: [...] *Нищожни бяха мемоарите ми, но все пак бяха ценни, защото изразяваха истини от действителността, в която живях и живее народът ни, църквата ни, държавата ни, и то истини с най-голяма реална стойност* [...] <sup>14</sup>.

На редица места текстът демонстрира как паметта не е просто регистрация на миналото, а инструмент за нравствено и социално преобразяване. Авторът използва съпоставителния метод, за да разкрие пътищата, по които България трябва да се движи, и моделите, които да следва: [...] *В тях, по пътя на сравнителната метода, поставях милата татковина в положението на съревнование за догонване на изгубеното през петвековното ни тегло, за да стане и тя в нивото на истината културна държава, в тон и стил на реална демокрация* [...] <sup>15</sup>.

Този сравнителен подход разкрива съзнанието му като духовник интелектуалец, който разчита паметта и като дидактическо средство за национален напредък. В този смисъл, размислите му придобиват нормативен и пропедевтичен характер, защото те не просто информират, а възпитават и призовават към действие. Трагедията на България според него е не само историческа, но и ценностна, защото е продукт на неустойчиви идеологии и духовна незрялост: [...] *Страшно време! Гнусно време! Подло време! [...] Кога демокрация, кога монархия, кога е филско, кога е фобско течение, може да имаш тоже незряла интелигенция... От души, лишени от стабилен светоглед, не можеш да очакваш, гражданска доблест, духовна независимост, висок морал* [...] <sup>16</sup>.

Авторът категорично отхвърля всички форми на идеологическа обвързаност и поставя акцент върху своята надпартийна и наднационална принадлежност към ценностите на християнството и хуманизма: [...] *не съм никакъв „фил“, освен „българофил“ и „човекофил“* [...] <sup>17</sup>.

Това самоопределение подчертава личната му етическа позиция и отказ от политическа инструментализация на вярата и паметта. Така спомените се утвърждават като автономно духовно свидетелство, неподвластно на конюктурата. Подобно писане притежава висока степен на вътрешна автентичност, особено предвид разрушената институционална и лична памет.

Унищожаването на част от архивното наследство не е само лична трагедия, а е симптом за по-широк културен и институционален срив. Написаното документираща една катастрофа на паметта, в която речите, докладите, писмата и текстовете изчезват, оставяйки след себе си само скръб и разказ: [...] *Спомени, спомени, спомени. Време нямам, сили нямам да ви възпроизведа. Речите ми, докладите ми, речите ми по срещите ми и конференциите ми – бомбардировката над София унищожи. [...] И от този тъжен и тежък момент безразличие гостува в спомените ми, неохота властвува в живота ми [...]*<sup>18</sup>.

Така самият текст се самоосъзнава като белег на травма, написан въпреки болката, загубата и неохотата. Той не е просто историческо повествование, а психография на едно посттравматично свидетелство, в което личната изповед се превръща в опит за възстановяване на изгубената памет и идентичност. Този аспект показва, че спомените на екзарх Стефан не са случайно записани, а целенасочено конструирани като текст със силно нравствено, дидактично и патриотично измерение. В тази връзка, тяхната основна цел е многопластова: да съхранят изчезващата памет, да противодействат на моралния разпад, да предадат модел на лична и колективна отговорност и да изградят духовен мост между миналото и бъдещето на българското общество. По този начин те се превръщат в исторически извор с дълбока изповедна и визионерска стойност, в който паметта служи на мисията, а споменът – на преобразяването на нацията. В резултат на това те надхвърлят жанровата си форма и се утвърждават като извор с изключително висока стойност, съчетавайки в себе си както документ и метадокумент, така и мемоари и философски поглед, разказ и проповед.

### **Автобиографичното в спомените на екзарх Стефан: между личната съдба и историческите трансформации в църквата и обществото**

Спомените на екзарх Стефан съдържат ясно изразен автобиографичен пласт, който едновременно очертава неговия личен път и отразява широките обществено-исторически и църковни процеси на епохата. Разказът започва с лятото на 1904 г., непосредствено след завършването на Киевската духовна академия, когато духовникът предприема пътуване до Южна Финландия. То бележи не само първия му досег с Европа отвъд границите на Руската империя, но и началото на трайни културни и цивилизационни прозрения: [...] *Финландия е истински оазис от природна красота, нравствена чистота, душевна доброта и духовна сила [...]*<sup>19</sup>.

Финландия е представена като общество, основано на патриархален бит, хуманност и религиозна търпимост. Особено впечатление му прави образователната система, възприемана като морален фундамент, гарантиращ социална хармония. В остър контраст с това духовникът поставя картината на Руската империя, белязана от социално неравенство, неграмотност и духовен застои<sup>20</sup>.

Сравнителният му поглед формира критично отношение към руската вътрешна и външна политика. Пример за това е оценката му за Руско-японската война и за действията на ескадрата на Рождественски, които той разглежда като символи на дипломатическа немощ и държавен упадък<sup>21</sup>.

Записките, посветени на Финландия, предлагат богата и детайлна картина на социалната, културната и религиозната действителност в страната. Това пътуване не е представено просто като възхищение от чужда действителност, а като дълбоко културно и нравствено прозрение, формиращо у автора идеал за обществен ред, основан на свобода, просвета и духовни ценности. Така още в началото екзарх Стефан поставя основите на ценностна перспектива, която ще продължи да определя неговата дипломатическа, обществена и духовна дейност.

След завръщането си в България през 1904 г. екзарх Стефан развива активна просветна и културна дейност, която заема важно място. В едно от ретроспективните си размисли той отбелязва: [...] *Какво беше тогава, а какво е сега? Питането поставям не за отговор, а в оправдание на въздишките, страданията, мълчанието* [...] <sup>22</sup>.

Назначен като преподавател в Пловдивската мъжка гимназия „Александър I“ под ръководството на директора Иван Мавров, той води дисциплини с религиозен, хуманитарен и езиков профил и се утвърждава като вдъхновен учител и духовен наставник.

Паралелно с учебната си работа, по инициатива на местни културни организации и съвместно с майор Кирил Родионов (по-късно генерал) Стефан основава Народен университет по руски език и литература. Това начинание бързо се превръща в значим културно-просветителски форум, обединяващ аудитория от различни обществени среди.

В курса по руска литература, воден от самия Стефан, се акцентира върху духовното, нравственото и социалното измерение на руската класика. Особено внимание той отделя на Пушкин, когото определя като поет философ и *гений на човешкостта*, и на Достоевски, охарактеризиран като прозорлив тълкувател на мистичното, трагичното и етичното в човешката природа. В лекциите си включва още Гогол, Тургенев, Толстой, Некрасов и Чехов, като акцентът пада върху техния принос към хуманистичната и социалната мисъл. За него руската литература е не просто художествено постижение, а нравствен и духовен ориентир с универсално значение. Сравнявайки Достоевски с Шекспир, духовникът утвърждава идеята за руската литература като израз на дълбинна духовност и морални истини <sup>23</sup>.

Този етап от документиран етап от житейския му път разкрива ценностната му нагласа към образованието като средство за духовно извисяване и обществена ангажираност. Народният университет се явява не просто културна инициатива, а част от неговия по-широк мироглед, свързан със стремеж към

изграждане на нравствена, мислеща и социално отговорна личност. Така екзарх Стефан се стреми да изгради духовен мост между българското общество и онова културно наследство, което възприема като възплъщение на морална сила, истина и социална справедливост.

Място намира и периодът 1907 – 1913 г., когато екзарх Стефан служи в Цариградската духовна семинария и става личен секретар на екзарх Йосиф. Отбелязва тежката социално-политическа криза – македонските въстания, Балканските войни и политическите интриги в региона. Авторът използва спомените си от Финландия като духовна опора, възприемайки северните нареди като модел на истинска демокрация и християнски ценности<sup>24</sup>.

През 1913 г. той документира преселването на Българската екзархия от Цариград в София, анализирайки упадъка на българската народна сила в Османската империя и значението на Екзархията като духовна крепост. Тук се откроява критика към политическата нестабилност и църковното двуличие, които задълбочават националната криза и поражението на България в Балканските войни<sup>25</sup>.

Разглежда се и периодът 1913 – 1915 г., през който авторът активно участва в църковно-обществените дискусии и по думите му настоява за научна командировка в Западна Европа. Въпреки избухването на Първата световна война той остава лоялен към болния екзарх Йосиф до неговата смърт през 1915 г. След това получава разрешение за пътуване, но мобилизацията го принуждава да се установи в неутрална Швейцария, вместо да замине за Англия, както първоначално е планирал. Там пребивава до 1919 г., продължавайки научната си дейност<sup>26</sup>.

Швейцария се превръща в централна културна и духовна референция в неговия разказ. Женевският университет символизира протестантската култура, а Фрайбургският – католическата. В описанията си авторът представя страната не просто като държава, а като нравствен модел: *[...] Швейцария е истинска люлка на свободата, човечността и духовното съвършенство... Това е страна, сякаш откъсната от безкрайността на рая [...]*<sup>27</sup>.

Контрастът с България за него е болезнено осезаем: *[...] Красива си, Родино, но водачите на твоята челяд се оказаха недостойни за тебе! [...]*<sup>28</sup>.

Именно от Швейцария той черпи вдъхновение за редица социални инициативи и с дейността си допринася за тяхното популяризиране у нас, сред които Ден на детето, Ден на книгата, Младежкият Червен кръст, летните колонии, детските градини, безплатните трапезарии и др.

След завръщането му в София в края на 1919 г. биографичният разказ навлиза в нова фаза, характеризираща се с активна дипломатическа и църковно-политическа дейност. В контекста на Лозанската конференция авторът се спира на участието си в поредица от ключови международни срещи. Споделя, че през декември 1922 г. провежда разговори в Париж с видни европейски по-

литици и дипломати – представители на френското правителство, съветската дипломация, както и на Великобритания и Италия. В контекста на тези събития е описана неговата мисия, свързана със защитата на българските интереси по темата за излаз на страната на Егейско море, както и с църковно-политическите аспекти на българската кауза<sup>29</sup>.

През март 1923 г. е изпратен на мисия в Турция, където води преговори с високопоставени държавни представители, утвърждавайки се като църковен дипломат с широкообхватна визия. Той посещава Цариград като продължение на мисията си от Лозанската конференция. Там провежда редица срещи, на които дискутира ключови въпроси, включително запазването на имотите на Екзархията, положението на тракийските бежанци и др<sup>30</sup>.

Паралелно с дипломатическата си дейност, екзарх Стефан участва активно в икуменическото движение в периода 1920 – 1939 г. още от най-ранните си години като църковен служител<sup>31</sup>. Тази ангажираност значително разширява неговия европейски хоризонт и превръща автобиографичния му разказ в над-национален духовен дневник с подчертана културно-политическа дълбочина.

Особено внимание е отделено на личното му участие в икуменическите конференции, както и на наблюденията му върху социално-политическото развитие в редица европейски държави, сред които Англия, Швейцария, Франция, Дания и Финландия. В своите анализи авторът подчертава ключовото значение на социалната справедливост, религиозния морал и демократичните традиции като устои на общественото устройство, спомагащи за устойчив мир и прогрес<sup>32</sup>.

Стефан документира и редица свои дипломатически срещи със скандинавските монархии и с представители на британската политическа и духовна върхушка, които хвърлят светлина върху политическите нагласи в Европа между двете световни войни<sup>33</sup>. Така неговите свидетелства допринасят за по-доброто разбиране на международните отношения в този период и за ролята на личната дипломация в междудържавните отношения.

Чрез описанията на срещите си с представители на европейския духовен и политически елит екзарх Стефан не само разкрива характера и мащаба на своите мисии, но и очертава широкия кръг от контакти, които утвърждават ролята му като медиатор между Изтока и Запада в една сложна и динамична епоха.

Символичен завършек на автобиографичните му записки поставя Втората световна война, по време на която се намира във Виши. Там изразява пацифистка и морална позиция с думите: [...] *Изповядвам, че на земята няма мир, защото държавите и народите се управляват от луди човеци, от манияци люде!* [...] <sup>34</sup>.

Тези думи обобщават дълбокото му разочарование от насилието и безсмислието на Втората световна война, както и непрекъснатата му вяра в духовните

и моралните ценности като единствен път към истински и устойчив мир. Те отразяват критика към политическите елити и призив за духовно обновление, което да възстанови човешкото достойнство и хармонията между народите.

В същото време, внимателно подбраните акценти и премълчаните събития – особено мълчанието за дейността му в периода след Втората световна война, насочват към сложния политически и духовен контекст, в който е писан ръкописът. Отказът да се разгърнат подробно ключови моменти като интронизацията му за екзарх, усилията за преодоляване на схизмата с Вселенската патриаршия и последвалото му заточение може да отразяват не само лична болка и разочарование, но и стремеж към самосъхранение. Тези събития, макар и от съществено значение за биографията му и историята на Българската православна църква, вероятно са пропуснати заради тяхната остра актуалност, политическа чувствителност и възможните последици.

Авторовата съдържаност може да се интерпретира и като стремеж да се запази фокусът на мемоарите върху духовните, културните и дипломатическите му мисии – онези сфери, в които екзарх Стефан е виждал трайния принос и наследство на своя живот. От друга страна, липсата на детайли за този период отразява и специфичната жанрова и духовна ориентация на текста. Мемоарите не са предимно политически дневник, а духовен разказ и историческа ретроспекция, осмислена през призмата на вярата и църковната мисия. В този контекст екзарх Стефан, изглежда, е предпочел да остави настрана най-тежките и болезнени моменти от късния си живот, концентрирайки се върху вечни теми като патриотизма, вярата и духовната надежда.

Тези отсъствия дават възможност на читателя да възприеме спомените му не само като исторически документ, но и като духовно послание за силата на вярата, търпението, смирението и устойчивостта пред изпитанията. По този начин те се превръщат в своеобразен мост между личната съдба и колективната памет, съхранявайки достойнството на автора и оставяйки пространство за бъдещо осмисляне и допълване от историческата наука.

### **Дипломатически и културно-исторически наблюдения върху Северна и Западна Европа през погледа на един духовник и обществен деец**

В мемоарните записки на екзарх Стефан, обхващащи първата половина на XX век, откриваме систематичен анализ на социално-политическите и духовните реалности в страните от Северна и Западна Европа, наблюдавани през призмата на един високообразован православен духовник, църковен дипломат и обществен деец. Впечатленията му се основават както на официални посещения и участия в международни конференции, така и на преки контакти с държавници, църковни водачи и културни дейци. Това прави свидетелствата му особено ценни за изследване на международните църковни връзки и културно-политическите взаимодействия между Балканите и Западна Европа.



Авторът разглежда Северна Европа – включително Финландия, Швеция, Дания, Норвегия и Холандия (дн. Нидерландия), като цивилизационно пространство, изградено върху синтеза между религиозен морал, социална справедливост и демократична култура. В този контекст Финландия е представена като модел за хармонично общество, в което патриархалният морал, религиозната толерантност и законността са превърнати в устойчива обществена практика. Финландският народ според Стефан успява да съчетае духовни и граждански добродетели, превръщайки се в пример за социална организация, противоположна на балканския хаос и политическа фрагментация.

Швейцария заема особено място в неговия наратив – не само като географски и политически център на международните хуманитарни и икуменически инициативи, но и като *лаборатория на европейския хуманизъм*. Християнската етика там според автора е не само индивидуална добродетел, а се е институционализирила като обществена норма. Швейцарският пример го впечатлява с устойчивостта на демократичните механизми, културата на гражданско участие и практическото приложение на християнския морал в публичния живот<sup>35</sup>.

Наблюденията му за Холандия (дн. Нидерландия), Дания и Норвегия са не по-малко показателни. Той оценява техническия и аграрния напредък на Холандия (дн. Нидерландия), социалната политика на Дания и моралното величие на норвежкия народ, превърнал една негостоприемна география в *приказен рай* чрез труд и духовност<sup>36</sup>.

Белгия е представена като пример за утвърден конституционен ред, социална справедливост, културен напредък и религиозна търпимост. Той я разглежда като модел, от който България би могла да се учи, но подчертава необходимостта от предварително политическо и гражданско възпитание. Белгийското духовенство е представено като двигател на християнската демокрация и социалния прогрес, а столицата Брюксел – като духовно близка до Париж в своя дух на свобода и хуманизъм<sup>37</sup>.

Сходна аргументация духовникът прилага и при описанието на Швеция, която характеризира като образец на социална справедливост, обществено равновесие и висок морален стандарт, постигнати чрез силна демократична традиция и уважение към човешкото достойнство. Той подчертава хармонията между държавата и Църквата, ролята на семейството като основа на обществото и културното развитие, както и миролюбивия характер на шведския народ, съчетан с твърда готовност да защитава свободата си<sup>38</sup>.

Впечатленията на екзарх Стефан от Великобритания са не по-малко възторжени. Английската правова култура, способността на народа да надмогне себе си и да се подчини на принципите на стабилност и прогрес, са представени като идеал, към който българското общество трябва да се стреми. Той разглежда *английския дух* като резултат от дълга традиция на самодисципли-



на, държавническа зрялост и обществен консенсус, който гарантира личната сигурност и колективното благоденствие<sup>39</sup>.

Наблюденията му върху обществения ред, моралния кодекс и социалната политика в скандинавските страни са съпроводени от критичен анализ на балканската действителност, описана чрез силни метафори като пространство на хаос, политическа партизанщина, избухливост и обществена безотговорност. Контрастът между *северната цивилизация* и *балканския модел* се използва не само като инструмент за социална критика, но и за формулиране на една почти утопична визия за морално и духовно обновление на България.

Авторът обобщава опита си от Северна Европа в три ясно формулирани принципа за обществено и политическо поведение:

*[...] И тъй, не ни върви, не ни спори, защото упорито продължаваме да сме си във всичко ориенталци. От житейския опит на Северна Европа, от нейната политическа философия, от етиката ѝ за социална правда, извякъл съм три принципа:*

*1. Винаги мисли върху това, което си длъжен да направиш, а не каквото ти се иска да правиш.*

*2. Всяка политика трябва да бъде критикувана, като се изхожда от мярката доколко тя увеличава или намалява сигурността и безопасността на отделната личност и правото за добруване на хората и народа.*

*3. От общественика и държавника се иска: конкретност, човечност, справедливост и действие; яснота и точност в мисълта и решението; разумност, постоянство и благородство в действието, т.е. дела, пропити с ум, воля и сърце, лишени от егоизъм и вдъхновени от алтруизъм, при патриотизъм без шовинизъм [...]»<sup>40</sup>.*

Изведените принципи очертават етикополитическата рамка, в която авторът мисли възможността за обществено обновление и развитие. Първият принцип поставя дълга над личните желания и предпочитания, утвърждавайки отговорността като основен морален ориентир. Вторият формулира критерия за оценка на всяка политика чрез нейната способност да гарантира сигурността и благоденствието на отделния човек и народа. Третият очертава профила на общественика като нравствен водач – личност, съчетаваща разум, справедливост, яснота на мисълта и алтруизъм, действаща в името на общото благо, без да изпада в националистически крайности. Така, житейските и политическите уроци на Севера се превръщат за духовника в ценностен ориентир за духовно и социално възвисяване.

Освен в сферата на общественото и политическото мислене екзарх Стефан придава значимост и на духовното измерение на мира, което намира израз в икуменическото движение. Той разглежда мира като божествен закон и основа на всяко съзидателно дело, неразривно свързан с християнската същност и мисия на Църквата. В този контекст икуменическото движение, възникнало

след Първата световна война, се представя като надполитическа и наднационална инициатива за единство между християнските църкви и траен международен мир. Стефан очертава трите основни направления на движението и подчертава тяхната морална и социална значимост, а личното му участие като първи делегат на Българската православна църква за периода 1920 – 1939 г. свидетелства за ангажираността на българското православие с глобалните християнски усилия. Въпреки оптимизма за бъдещото развитие на движението той предупреждава за опасността от политически влияния и настоява за връщане към чисто евангелската му основа – *Всичко от Христа, за Христа и в Христа*<sup>41</sup>!

В случая мемоарите на екзарх Стефан функционират не само като свидетелство за неговия международен опит и дипломатически контакти с ключови европейски фигури, но и като богословски и културно-политически трактат. Те предлагат интерпретативна рамка за разбиране на цивилизационните различия между Севера и Юга на Европа, между рационалността на закона и емоционалността на хаоса, между социалната отговорност и индивидуалната безотговорност. Текстът допринася за изследванията на културните трансформации в Европа между двете световни войни, както и към разбирането на ролята на църковната дипломация в изграждането на икуменическите и хуманитарните контакти. В този процес Балканите се утвърждават не само като периферия, но и като активен участник и равноправен събеседник в големия диалог на европейската духовност.

\*\*\*

Спомените на екзарх Стефан представляват многопластов исторически източник, в който се преплитат автобиографични моменти, богословски разсъждения, морално-философски концепции и задълбочен социално-политически анализ. Текстът обединява личната перспектива на духовник, дипломат и обществен деец с проникателността на наблюдател, който поставя българската действителност в сравнителна перспектива спрямо утвърдените демократични и етични модели на Северна и Западна Европа. Този подход не само разкрива културния хоризонт на автора, но и формулира специфична етична и политическа концепция, в която *цивилизованият Север* се утвърждава като ориентир за обществено и духовно преобразяване на България.

В съдържателно отношение ръкописът представлява мемоари с ясно изразена историческа ретроспекция, включваща пътувания, впечатления и осъществени църковни и дипломатически мисии в редица европейски държави. Наред с описателната страна, особено значими са идейните послания, които утвърждават универсалните духовни ценности, патриотизма и споделената любов към човека като най-висше проявление на Бога.

Представените в текста факти и събития кореспондират с данните от официалните документи за живота и дейността на екзарха, което му придава до-

пълнителна достоверност. Липсата на разказ за периода след Втората световна война – включително интронизацията на Стефан като екзарх, свалянето на схизмата, неговото отстраняване от екзаршеския и митрополитския престол, както и последвалото му заточение в с. Баня, Карловско, е особено показателна. Като се има предвид, че текстът е писан след тези събития, мълчанието може да се обясни с няколко хипотези: цензурни съображения в условията на новия политически режим; желание да се избегне пряка конфронтация с новата власт; или умишлено фокусиране върху по-ранния етап от живота му, през който екзарх Стефан осъществява най-значимите си дипломатически и църковни мисии и активно участва в икуменическото движение – период, който авторът вероятно е считал за по-значим както в духовен, така и в исторически план. По този начин текстът функционира не само като историческо свидетелство, но и като лично духовно послание, отразяващо съпротивата на екзарх Стефан срещу репресиите и неговото вътрешно търсене на смисъл и надежда в бурните времена на своя живот и служение.

Съдбата на архивното му наследство, историята на личния му дневник, както и на други неиздирени или унищожени ръкописи отново провокират задълбочен изследователски интерес (Pendzheкова 2007, pp. 106 – 127). Запазените фрагменти от дневници и различни архивни свидетелства показват, че екзарх Стефан е водил дневници с ясното съзнание за тяхната стойност както като средство за лична духовна саморефлексия, така и като важен принос към бъдещата историческа памет<sup>42</sup>. Противоречивите сведения за съдбата на тези документи: унищожение при бомбардировки, както самият той споменава, както и предположения за изземване от органите на Държавна сигурност или унищожаването на ръкописи от самия него – оставят множество въпроси без отговор и подчертават непълнотата на съхраненото архивно наследство от и за него. Накрая, неизключена остава и хипотезата, че част от тези материали продължават да съществуват в частни колекции или неизследвани архиви, както е и случаят с обекта на настоящото изследване. Откриването им би допринесло не само за по-пълно и нюансирано изследване на дейността на екзарх Стефан, но и за разширяване на документалната база относно един от най-противоречивите и съдбовни периоди в историята на Българската православна църква и българската държавност през XX век.

Дори и непълни, запазените записки притежават висока изворова стойност. Те предоставят оригинален ракурс за разбирането на културните, дипломатическите, религиозните и духовните взаимодействия между Балканите и Европа през първата половина на XX век, както и за ролята на Българската православна църква в международните контакти и хуманитарните инициативи на своята епоха. В този смисъл *беглите спомени* на екзарх Стефан се вписват не само в националната, но и в общеевропейската културна и историческа памет. Защото само сътвореното и одухотвореното от човешката мисъл

е непреходен дар и духовна следа, каквато ни оставя с примера си последният български екзарх Стефан чрез провидяното, преживяното и промисленото на страниците на неговите мемоари.

### **Приложение №1**

Факсимилета от машинописното копие на ръкописа с автор екзарх Стефан I Български – ***Бегли спомени и впечатления от някои посещения на държавите в Северна Европа: Финландия, Дания, Англия, Швеция, Холандия, Норвегия, Белгия и пр.*** [не по-рано от 7 септември 1952 г. – не по-късно от 6 септември 1953 г., с. Баня, Карловско].

Частна колекция на инж. Георги Мъндев, л. 1, 44 , 77.





-44-

благочестивия и родолюбив български дом!

Историята на българското семейно огнище не само, че не бива да се изоставя и забравя, не върховен дълг е да се приема, изразява и съвършенствува...

Със смирение и благоговение си приемам въздуха в родителския дом, топлотата и нежността на семейното ни огнище, тихата обич и нравствената красота на бащината стреха, крилатите устреми във вяра и труд за светли бъднини под грижливото ръководство на милите и святи родители... Нашият дом беше едновременно църква и училище, дом и държава, община и народ. Скъпи спомени на благословена родителска любов! Любов винаги нежна и всякога стрела... Любов извираше всякога от сърце и ръководена от разум. В тая любов доминираше любовта към Таткото на татковците - Бога! В тая любов от най-ранната детска възраст се възпитаваше и каляваше душата ни, осъзнавахме се за разумно-нравствени същества с задължението за любов към Твореца и родителите, към ближните и цялото човечество, кате Божествена челяд...

Бъто ме сега не само възрастен човек, не само човек в напреднала възраст / имам ги 74-те години /, но и човек, който много е учил и видял, в много страни живел и работил, високи длъжности заемал и достигнал положение най-отговорно и все пак над всичко това стои кате непеклатима основа родителския дом, преживелиците на който съставляват най-красивата картина из живота ми, макар протекал и в скърби, най-голямата от които беше ранната смърт на предобрата ми майка и скоро след нея тежко и ранната смърт на мъдрия ми татко... Църковните празници, народните тържества и семейните радости кате именни дни, сватби, кръщенки и пр. бяха етапи на духовно радване и житейско веселие... Великден и Рождество Христово бяха най-желаните и най-поучителните висини за духовния ни живот, а летните празнични събори най-възторжената поезия и най-чарователната идилия на родопския патриархален бит!

Нямам намерение да пиша манигирик за патриархалния ни бит, нито да се взирам в изминатия път на живота ми, за да установявам отдавна установени истини за творческата сила и непресъхващата красота на семейното огнище; моята цел е скромна, не строго определена, чрез тия си редове - възпоменателни бележки, да извикам: братя българи, пазете светостта и висотата на семейното ни огнище! Помнете: всяко равнодушие или немарливост, всяко игнориране, незачитане или отричане, дори и преследване на патриархалния ни бит е неговите нрави, обичаи и традиции води към катастрофи, кате акт от равнодушие, отричане и преследване на самата ни история!



-77-

пъти повече на дело, обработва Божиата нива за стократен плод в душите и сърцата на насемите. Не смятам за излишни да отбележа, че у северните народи, особено това се вижда в Англия, на духовно звание и служение се посвещават лица с високо и солидно образование, а повечето случаи от знатен род и завидно обществено положение, наистина лица духовно просветени и калени за служба в редовете на Христовото войнство.

## БЕЛЕЖКИ

1. Откритите от инж. Георги Мъндев мемоари на екзарх Стефан I Български, озаглавени *Бегли спомени и впечатления от някои посещения на държавите в Северна Европа: Финландия, Дания, Англия, Швеция, Холандия, Норвегия, Белгия и пр.*, с разрешението на сродниците на духовника Илияна Жекова – наследница на инж. Димитър Ангелов Георгиев, старши научен сътрудник при Българската академия на науките, за когото екзарх Стефан в своето саморъчно завещание от 13 август 1956 г. изрично посочва: [...] саморъчно завещавам изцяло авторските си права върху всичко публикувано и непубликувано творчество, което съм създал през живота си, които права притежавам съгласно Закона за авторското право и в съгласие със Закона за наследството [...] (вж. ЦДА, ф. 1318К, оп. 1, а.е. 6079, л. 1), са подготвени за публикуване под научната редакция и археографската обработка на доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева и предстои тяхното обнародване.
2. Като едни от най-представителните документални издания от архивното наследство на екзарх Стефан, можем да посочим следните: СТЕФАН, МИТРОПОЛИТ. *Сборник от избрани речи, слова, поучения, статии и архипастирски напътствия: По случай 20 г. светителствуване на Софийската митрополитска катедра: 1922 – 1942 г.* София: Т. Т. Драгиев и сие, 1942; МИНЕВ, ИВ. (съст.). *Български екзарх Стефан I. Сборник от избрани речи, слова, поучения, статии и архипастирски напътствия.* София: Сиела, 1998; ЛЮБЕНОВА, Л., СПАСОВ, Л., ПЕНДЖЕКОВА, Р., КАРАМФИЛОВА, П. (съст.). *Екзарх Стефан I Български (Документален сборник).* София: Абагар, 2003; ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, Р. ЧЕШМЕДЖИЕВ, Д. (съст.). 2015. *Българската църква.* Пловдив: Студио 18; ПРЕШЛЕНОВА, Р. (съст.). *Светлина от облака. Екзарх Стефан в мемоари и документи.* София: Институт за балканистика с Център по тракология БАН, 2023. Важни документи за екзарх Стефан са публикувани и в сборника: *Държавна*

- сигурност и вероизповеданията: документален сборник. Ч. 1, Българска православна църква 1944 – 1991. София: КРДОПБГДСРСБНА, 2017; и др.
3. Сред по-важните цялостни монографични изследвания за живота и делото на екзарх Стефан можем да посочим следните: ЛАЗОВ, Д., 1947. *Екзарх Стефан. Живот, апостолство и творчество: Юбилеен сборник по случай 25-годишната митрополитска дейност на Негово блаженство*. София: К-т на фонд Екзарх Стефан I; БАРЕВ, ИВ. 1986. *Александър Стамболийски, екзарх Стефан Първи и гениите на музиката*. Хакенсак; ИВАНОВ, М. 2004. *Екзарх Стефан I. Съдба Хирамова*. София: Издателска къща МКИ; ПЕНДЖЕКОВА, Р., 2007. *Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет*. Смолян: Отзвук прес; монографията е публикувана и електронно в Електронна библиотека по архивистика и документалистика през 2010 г., вж: [https://electronic-library.org/books/Book\\_0026.html](https://electronic-library.org/books/Book_0026.html); ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, Р. 2011. *Един забравен ръкопис на екзарх Стефан I Български („Богомилите и презвитер Козма – извороведски и археографски аспекти“)*. Смолян: Съюз на учените в България; монографията е публикувана и електронно в Електронна библиотека по архивистика и документалистика през 2012 г., вж.: [https://www.electronic-library.org/books/Book\\_0036.html](https://www.electronic-library.org/books/Book_0036.html); ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, Р. 2015. *Непознатият екзарх Стефан – идейни аспекти и биоархивни измерения*. Смолян: Отзвук прес; НИКОЛЧЕВ, Д. *Екзарх Стефан под „грижите“ на Държавна сигурност*. София: Военно издателство, 2015; и др. Публикувани са и множество студии и статии, част от които могат да се видят в библиографията към посочените издания.
4. [ЕКЗАРХ СТЕФАН I БЪЛГАРСКИ]. [не по-рано от 7 септември 1952 г. – не по-късно от 6 септември 1953 г., с. Баня, Карловско]. *Бегли спомени и впечатления от някои посещения на държавите в Северна Европа: Финландия, Дания, Англия, Швеция, Холандия, Норвегия, Белгия и пр.* In: Частна колекция на инж. Георги Мъндев, обем на машинописното копие 1 – 77 л. (едностранно).
5. Пак там, л. 44.
6. Пак там, л. 1.
7. Пак там, л. 44.
8. Пак там.
9. Пак там, л. 45.
10. Пак там, л. 58.
11. Пак там, л. 57.
12. Пак там, л. 16.
13. Пак там.
14. Пак там.

15. Пак там.
16. Пак там, л. 37.
17. Пак там, л. 56.
18. Пак там, л. 28.
19. Пак там, л. 1.
20. Пак там, л. 2.
21. Пак там, л. 3.
22. Пак там, л. 5.
23. Пак там, л. 4 – 5.
24. Пак там, л. 5
25. Пак там, л. 6.
26. Пак там, л. 7 – 9.
27. Пак там, л. 10.
28. Пак там, л. 12.
29. Пак там, л. 59 – 62.
30. Пак там, л. 65.
31. Пак там, л. 15.
32. Пак там, л. 16 – 18, 32 – 42.
33. Пак там, л. 40, 48 – 50, 51 – 55.
34. Пак там, л. 36.
35. Пак там, л. 9 – 13.
36. Пак там, л. 18 – 38.
37. Пак там, л. 38 – 39.
38. Пак там, л. 20 – 27.
39. Пак там, л. 17, 62, 69 – 74.
40. Пак там, л. 66.
41. Пак там, л. 14 – 15.
42. Подробно за съдбата на архивното наследство на екзарх Стефан виж у:  
ПЕНДЖЕКОВА, Р. 2007. *Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет*. Смолян: Отзвук прес.

## ЛИТЕРАТУРА

- БАРЕВ, И., 1986. *Александър Стамболийски, екзарх Стефан Първи и гениите на музиката*. Хакенсак.
- Държавна сигурност и вероизповеданията: документален сборник. Ч. 1, Българска православна църква 1944 – 1991*. 2017. София: КРДОПБГДСРСБНА. ISBN 978-619-7361-12-4.

- ИВАНОВ, М., 2004. *Екзарх Стефан I. Съдба Хирамова*. София: Издателска къща „МКИ“. ISBN 9548117061.
- ЛАЗОВ, Д., 1947. *Екзарх Стефан. Живот, апостолство и творчество: Юбилеен сборник по случай 25-годишната митрополитска дейност на Негово блаженство*. София: Комитет на фонд „Екзарх Стефан I“.
- ЛЮБЕНОВА, Л.; СПАСОВ, Л.; ПЕНДЖЕКОВА, Р.; КАРАМФИЛОВА, П. (съст.), 2003. *Екзарх Стефан I Български (Документален сборник)*. София: Абагар.
- МИНЕВ, ИВ. (съст.), 1998. *Български Екзарх Стефан I. Сборник от избрани речи, слова, поучения, статии и архипастирски напътствия*. София: Сиела. ISBN 954-649-156-X.
- НИКОЛЧЕВ, Д., 2015. *Екзарх Стефан под „грижите“ на Държавна сигурност*. София: Военно издателство. ISBN 978-954-509-546-7.
- ПЕНДЖЕКОВА, Р., 2007. *Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет*. Смолян: Отзвук прес. ISBN 9788549108764.
- ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, Р., 2011. *Един забравен ръкопис на екзарх Стефан I Български („Богомилите и презвитер Козма – извороведски и археографски аспекти“)*. Смолян: Съюз на учените в България. ISBN 978-954-397-026-1.
- ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, Р., 2015. *Непознатият екзарх Стефан – идейни аспекти и биоархивни измерения*. Смолян: Отзвук прес. ISBN 978-954-92513-7-1.
- ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, Р.; ЧЕШМЕДЖИЕВ, Д. (съст.), 2015. *Българската църква*. Пловдив: Студио 18. ISBN 978-619-90155-7-5.
- ПРЕШЛЕНОВА, Р. (съст.), 2023. *Светлина от облака. Екзарх Стефан в мемоари и документи*. София: Институт за балканистика с Център по тракология БАН. ISBN 978-619-7179-43-9.
- СТЕФАН, МИТРОПОЛИТ, 1942. *Сборник от избрани речи, слова, поучения, статии и архипастирски напътствия: по случай 20 г. светителствуване на Софийската митрополитска катедра: 1922 – 1942 г.* София: Т. Т. Драгиев и сие.

## REFERENCES

- BAREV, I., 1986. *Aleksandar Stamboliyski, Ekzarh Stefan Purvi i geniite na muzikata*. Hackensack. [in Bulgarian].
- Darzhavna sigurnost i veroizpovedaniyata: dokumentalen sbornik. Ch. 1, Balgarska pravoslavna tzarvka 1944 – 1991*. 2017. Sofia: KRDOBPGDSRSBNA. [in Bulgarian]. ISBN 978-619-7361-12-4.
- IVANOV, M., 2004. *Ekzarh Stefan I. Sadba Hiramova*. Sofia: Izdatelska kashta MKI. [in Bulgarian]. ISBN 9548117061.

- LAZOV, D., 1947. *Ekzarh Stefan. Zhivot, apostolstvo i tvorchestvo: Yubileen sbornik po sluchay 25-godishnata mitropolitska deynost na Negovo blazhenstvo*. Sofia: Komitet na fond Ekzarh Stefan I. [in Bulgarian].
- LYUBENOVA, L., SPASOV, L., PENDZHEKOVA, R., KARAMFILOVA, P. (syst.), 2003. *Ekzarh Stefan I Balgarski (Dokumentalen sbornik)*. Sofia: Abagar. [in Bulgarian].
- MINEV, I. (syst.). 1998. *Balgarski Ekzarh Stefan I. Sbornik ot izbrani rechi, slova, poucheniya, statii i arhipastirski napatstviya*. Sofia: Siela. [in Bulgarian]. ISBN 954-649-156-X.
- NIKOLCHEV, D., 2015. *Ekzarh Stefan pod "grizite" na Darzhavna sigurnost*. Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian]. ISBN 978-954-509-546-7.
- PENDZHEKOVA, R., 2007. *Lichnostta i deloto na ekzarh Stefan v balgarskata istoricheska pamet*. Smolyan: Otvuk pres. [in Bulgarian]. ISBN 9788549108764.
- PENDZHEKOVA-HRISTEVA, R., 2011. *Edin zabraven rukopis na ekzarh Stefan I Balgarski ("Bogomilite i Prezviter Kozma – izvoroedski i arheografski aspekti")*. Smolyan: Sayuz na uchenite v Balgariya. [in Bulgarian]. ISBN 978-954-397-026-1.
- PENDZHEKOVA-HRISTEVA, R., 2015. *Nepoznatiyat ekzarh Stefan – ideyni aspekti i bioarhivni izmereniya*. Smolyan: Otvuk pres. [in Bulgarian]. ISBN 978-954-92513-7-1.
- PENDZHEKOVA-HRISTEVA, R., CHESHMEDZHIEV, D. (syst.), 2015. *Balgarskata tsarkva*. Plovdiv: Studio 18. [in Bulgarian]. ISBN 978-619-90155-7-5.
- PRESHLENOVA, R., (syst.), 2023. *Svetlina ot oblaka. Ekzarh Stefan v memorii i dokumenti*. Sofia: Institut za balkanistika s Tsentar po trakologia BAN. [in Bulgarian]. ISBN 978-619-7179-43-9.
- STEFAN, MITROPOLIT, 1942. *Sbornik ot izbrani rechi, slova, poucheniya, statii i arhipastirski napatstviya: po sluchay 20 g. svetitelstvuvane na Sofiyskata mitropolitska katedra: 1922 – 1942 g.* Sofia: T. T. Dragiev i sie. [in Bulgarian].

## UNKNOWN MEMOIRS OF EXARCH STEFAN I OF BULGARIA: BETWEEN PERSONAL MEMORY AND HISTORICAL MISSION

**Abstract.** The article presents and examines, from a source-critical perspective, newly discovered memoirs of Exarch Stefan I of Bulgaria (1878 – 1957), entitled “Brief Memories and Impressions from Visits to Certain Countries in Northern Europe”. The text combines autobiographical accounts, spiritual reflections, and diplomatic observations derived from travels and missions in various European countries. The personal narrative intertwines the author’s life story with key social and ecclesiastical transformations in Bulgaria during the first half of the 20th century. Particular attention is devoted to impressions from Finland, Sweden, Denmark, Norway, the Netherlands, Belgium, the United Kingdom, and Switzerland, presented as examples of established democratic culture, social justice, and religious morality. Through comparative analysis, the cleric contrasts the “civilized North” with the “Balkan chaos,” formulating value-based guidelines for societal and spiritual renewal. The memoirs stand out for their multi-layered structure, combining documentary accuracy, cultural-historical perspective, and philosophical depth, offering an original insight into Bulgaria’s international ecclesiastical and cultural interactions during the period under review.

**Keywords:** Exarch Stefan I of Bulgaria; memoirs; history of the Bulgarian Orthodox Church; church diplomacy; Northern Europe; ecumenical movement

✉ **Dr. Rusalena Pendzhekova-Hristeva, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0002-3050-5902

Faculty of History and Philosophy

University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”

24, Tzar Asen St.

4000 Plovdiv, Bulgaria

E-mail: [rusalena@uni-plovdiv.bg](mailto:rusalena@uni-plovdiv.bg)

✉ **Eng. Georgi Mandev**

E-mail: [jorjioo@abv.bg](mailto:jorjioo@abv.bg)

✉ **Iliana Jekova**

E-mail: [jekovunivers@gmail.com](mailto:jekovunivers@gmail.com)